

УДК 82.0

А 36

Любомира АЙЗЕНБАРТ

**КУЛЬТУРНИЙ СИНКРЕТИЗМ
ТЕРМІНІВ «ПОГРАНИЧЧЯ» ТА «КРЕСИ»:
ЛІТЕРАТУРНИЙ АСПЕКТ**

У статті розкрито поняття пограниччя як культурного феномена, висвітлено історію його вивчення. Встановлено, що пограниччя – це універсальна категорія, яка відображає нашарування цивілізацій і культур. Здійснено аналіз функціонування терміна «креси», увиразнено його відмінності від поняття «пограниччя».

***Ключові слова:** кордон, креси, пограниччя, українсько-польське пограниччя.*

Постановка проблеми. Різноманітність явища пограниччя спричиняє низку труднощів за всякої спроби його дефініювання чи аналізу. Сам термін «пограниччя» (за походженням – калька з англійського *borderland* ‘прикордонна смуга’) багатозначний. Його уживано в різних галузях європейської та американської наук. У рамках теорії пограниччя виділяють дослідження 3 типів – «*frontier studies*», «*border studies*» і «*boundary studies*». Одним із різновидів пограниччя є креси – українсько-польське пограниччя.

Між соціологами, істориками, соціолінгвістами, філологами тривають постійні суперечки щодо дефініції терміна пограниччя. Кожна наукова дисципліна приписує культурним пограниччям свої сенси й пропонує власне бачення проблеми. Це є основним чинником зростання інтересу до відповідного кола питань і уточнення терміна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До розширення й уточнення терміна «пограниччя» доклалися польські й українські дослідники (Г. Бабіньський [15], Д. Демський [17], Р. Кирчів [2] та ін.); теоретичні засади функціонування пограниччя досліджували В. Кочан [3], В. Панас [20], С. Троян [22]); питанням мовної та релігійної ситуації на пограниччях займалася М. Домбровська-Партика [18]); об'єкти етнічної та національної ідентичності опрацьовували О. Сухомлинов [12], К. Шестакова [15] та ін.).

Так, Д. Демський трактує (треба визнати, доволі поверхово) пограниччя лише як периферію етнічного чи культурного простору. Обґрунтування зумовленості культури пограниччя лінією державних кордонів теж не вповні коректне. Зазвичай мешканці пограниччя проживають у полі впливу суміжних територій, унаслідок чого мають спільні культурні цінності. Учений визначає пограниччя як зону обабіч кордону, яку характеризують елементи, властиві представникам суміжних земель [19, 141]. Він наголошує на необхідності врахування в дослідженнях із культури пограниччя не лише горизонтальних (просторових), але й вертикальних (часових) зв'язків, тобто факту міжпоколінної трансляції культури. Суттєво, однак, і те, що в пограничних регіонах етногенетичні й етнокультурні процеси часто проходять незалежно один від одного, тож культурам цим нерідко бракує історичної тяглості, через що елементи двох або навіть кількох культур часом вважаються за свої.

С. Троян, який досліджує теоретичні концепції пограниччя в Україні, стверджує, що пограниччя є територією, якій властиві унікальні можливості обміну й культурної дифузії, а також розвитку різних форм співпраці його мешканців. Тут, на переконання вченого, утворюється специфічний клімат, що сприяє як толерантності та сприйняттю культурних відмінностей, так і ворожості, конфліктам, антагонізмам. Також тут формуються різні виміри суспільної свідомості [22, 53].

Мета статті – простежити історію вивчення пограниччя як культурного феномену, а також проаналізувати зміст термінів «пограниччя» й «креси» з зазначенням їхніх спільних і відмінних ознак.

Багатогранність поняття «пограниччя» включає і просторову обмеженість (регіональність), і взаємодію з іншими етнокультурними групами й спільнотами, і особливий вплив кордону на взаємозв'язок та взаємодію мешканців суміжних територій, через що докладна й точна дефініція цього поняття неможлива.

«Словник української мови» розкриває зміст термінів «прикордоння» («територія, розташована біля кордону»), «прикордонний» («розташований біля кордону, вздовж кордону»), «прикордонна смуга» («призначена для охорони кордону») [11, 643]. У ньому знаходимо також слово «порубіжний» і його тлумачення: «синонім до слова «прикордонний»» [11, 293]. У «Новому тлумачному словнику української мови» в чотирьох томах (2001) феномен «пограниччя» визначено так: «місцевість біля кордону». Тут пояснено і прикметник «пограничний»: «який межує з чим-небудь; суміжний, прилеглий» [6, 486].

Найповніше, на наш погляд, значення слова «pogranicze» розкрито в академічному «Польсько-українському словнику», який наводить три варіанти його можливого перекладу на українську. Перше – пряме («пограниччя, прикордоння») і переносне значення («на рубежі, на межі, на грані, на зламі»); друге – «окраїна» країни чи області; третє – «околиця, окраїна» села чи міста [8, 234].

Визначення терміна «пограниччя» в сучасній українській і польській довідковій та науковій літературі проаналізував Р. Кирчів. Учений особливо акцентує на істотному розширенні його смислу й зауважує, що в новітніх польських словникових виданнях він співвідноситься не лише з географічним виміром, але й часовим і культурним. Він запропонував із посиланням на польського філолога-славіста Б. Бялокозовіча, узагальнене тлумачення терміна: культурне пограниччя – утворення, формація, що «виникає на територіальному суміжжі, на стиках різних етносів й на ґрунті історичного процесу взаємозв'язків, взаємодії і взаємовпливів їхніх культур, передусім на традиційному рівні. Ідеться, власне, про амальгаму культурних інтерференцій, зумовлених фізичним, територіальним, етнокультурним суміжжям двох і більше народів» [5, 595].

Самобутньо підійшов до виокремлення видів пограниччя Б. Паркер. Він стверджує, що border і frontier – межі різного плану: перша (boundary) жорстка, статична, лінійна; друга (frontier) – м'яка, змінна, зональна. Вибудувавши модель аналізу пограниччя під назвою «континуум boundary-динаміки», учений так вмотивовує основну її засаду: «Різноманітність меж, вимірювана в континуумі, дуже загальна, тож модель може не вловлювати всіх нюансів прикордоння. Я думаю, що важливо не перевантажувати, не ускладнювати модель, додаючи дуже багато категорій до континууму» [21, 41 – 43].

Найбільш евристичну класифікацію феномену «пограниччя» пропонує В. Кочан у розвідці «Типологія пограниччя». Він увиразнює такі його різновиди: а) «перехідний» кордон – регіон активної культурної взаємодії, зміни культурних ознак від одного етносу до іншого; б) «стиківий» – територія, що прилягає до кордону між територіально стабільними культурами за умови, що провідною функцією такого кордону є бар'єрна; в) «фронтирний» – регіон освоєння. Це пограниччя, яке мігрує в напрямі від культурно розвиненої території до тієї, що освоюється, колонізується [4, 169].

Одну з перших спроб ширшого осмислення термінів «границя» і «кордон» із зазначенням їхніх семантичних варіантів, хоч теж синонімічних, простежуємо в академічному «Словнику української мови»:

– «Границя – 1. Лінія, що розділяє які-небудь території; смуга поділу. // Лінія, яка відділяє територію одної держави від території іншої або води суміжних держав; кордон» [9, 156];

– «Кордон – 1. Межа, що розділяє території держав. // Межа між чим-небудь. 2. [Рідко] Прикордонна або інша військова сторожа» [10, 286].

Отже, поняття «пограниччя» тісно пов'язане з поняттям «границя». На думку сучасного польського дослідника Г. Бабінського, вони перебувають у складних відношеннях подібності й опозиції. Їхня схожість виявляється не тільки в етимологічному сенсі, а й у емпіричній реальності. Пограниччя, у просторовому їх розумінні, завжди утворюються довкола границь, а часом і самі постають кордонами. Проте найчастіше міждержавні кордони виникають на

вже наявних культурних чи етнічних пограниччях, що функціонували до цього природним і неформальним чином. Границя означає кінець чиеїсь влади, юрисдикції, власності тощо. Натомість пограниччя за своєю суттю є певним запереченням кордонів чи, можливо, «викликом» для них. Останні встановлюють для того, щоб розділяти, а перші мають на меті поєднувати, оскільки містять елементи щонайменше двох культур. Границя – це рубіж чітко установлений і закріплений, пограниччя – природна, спонтанна межа, що визначає поширення культур, етносів, інколи ідей чи систем цінностей [16, 42].

Зі схожих позицій трактує «пограниччя» й уже згадуваний В. Кочан. Дослідник пише, що для того, аби мати вичерпне уявлення про той чи той простір, необхідно не тільки визначити його межі, але й простежити, як вони співвідносяться одна з одною. Є межі культурні, цивілізаційні. Походження культурних меж має природний характер; їх постання зумовлене низкою причин – географічних, мовленнєвих, психологічних, генетичних, поетичних. Цивілізаційні межі встановлюються певним суспільством свідомо й цілеспрямовано. Не менш важливими є й політичні межі, що виражають суть панівної влади. Виходячи з цього, дослідник визначає «пограниччя» як соціокультурний феномен, що ґрунтується на таких ознаках: 1) територіальна локалізація; 2) наявність специфічного регіонального чинника; 3) власна динаміка розвитку. Ці особливості уможливають розгляд пограниччя в трьох аспектах. Перший демонструє соціокультурний підхід, за яким прикордоння розуміють як контакти між двома й більше етнокультурними спільнотами, локалізованими в певному просторі. Другий реалізує просторово-географічний підхід – з витлумаченням пограниччя як території, близької до кордону, але віддаленої від центру. Третій, особистісно-культурний, трактує пограниччя як місце формування певного типу мешканця – мешканця прикордонного суспільства [3, 71].

У сучасному літературознавстві значного поширення набув термін «літературне пограниччя». Ю. Федець визначає цю категорію як «постійно змінну взаємодію традиційного й сучасного начал усередині літератури й ширше – культури» [14, 45].

М. Тлостанова найважливішою властивістю культурного пограниччя загалом та літературного зокрема називає його амбівалентність, що особливо увиразнена в терміні «погранична свідомість» (свідомість людини «на межі») [13, 300].

Сучасні напрями наукового вивчення пограниччя характеризуються тенденцією до пошуку спільних рис і синтезу. З огляду на це під час осмислення феномена пограничних літератур у центрі уваги має перебувати певний спільний адресат, позбавлений універсалістських уявлень. Предметом досліджень цього феномена є константи, усталена система образів, сюжетні й композиційні елементи, характерні для більшості пограничних культур [14, 151]. Отже, специфіку пограниччя треба досліджувати в контексті соціального простору, аналізуючи певні географічні терени як складну взаємодію відповідних культур, етносів, держав, спільнот, традицій, норм і цінностей, як інтерференцію певних соціальних структур (просторів, вимірів) на географічну (фізичну) площину суспільства [4, 168]. Сучасний дискурс польсько-українського пограниччя та форми його прояву є красномовним підтвердженням актуальності зазначеної проблеми.

Польсько-українське пограниччя, тобто південно-східні креси як частина Речі Посполитої, нерозривно пов'язане з історією, культурою, традиціями та ментальністю народів і народностей, що мешкали на цих теренах. Автором терміна «креси» (з польської – «границя», «межа», «край») був польський письменник, етнограф, засновник національної історичної географії В. Поль [7, 120]. Він уперше вжив це слово у праці «Могорт» (1840 – 1852) – літературному творі, який до 20-х років ХХ століття суттєво впливав на уявлення про географічні межі відновленої Польської держави [5]. А такі польські дослідники, як М. Грабовський, М. Дубецький, Ф. Равіта-Гавронський, К. Шайноха, А. Яблоновський активно впроваджували поняття кресовості як цілком чітко окресленої системи світогляду та світосприйняття, своєї екзистенційної філософії, притаманної українсько-польському пограниччю.

Зрозуміло, що проблематика кресів є частиною проблематики етнічно-культурного пограниччя, проте між ними наявна суттєва

відмінність. Креси найчастіше трактуються як атрибут колективної пам'яті, передусім національної польської аксіології; натомість термін «пограниччя» нейтральний і жодних морально-ціннісних асоціацій не породжує. Пограниччя розташовані навколо певних географічних кордонів, на межі з територією проживання мешканців інших регіонів, тоді як креси, належачи до сфери свідомості та національної ідеології, можуть локалізуватися в центрі певної території, а також будь-де, тобто скрізь.

Часопростір колишніх кресів – феномен минулого, а отже, може бути об'єктивно дослідженим. Однак сучасні науковці, особливо польські, часто сприймають і аналізують феномен польсько-українського культурного співіснування й узаємодії крізь призму суб'єктивного й емоційно забарвленого художнього світу окремих митців, адже насичена подіями історія та поліетнічний образ «благодатної української землі» були практично невичерпним джерелом натхнення для мистецької свідомості та нескінченної кількості міфів для місцевого населення [23, 9]. Поширення «кресового» міфу надовго утвердило уявлення про те, що винятково представникам польського народу ці терени завдячують своїм розвитком і процвітанню. У суспільній свідомості поляків упродовж століть плекалося відчуття господаря цих земель, завдяки чому «східні креси» трактувалися як мала батьківщина [17, 95].

Таке розуміння кресів (щоправда, у дещо трансформованому вигляді) побутувало й у міжвоєнний період – час, коли польські політичні сили розуміли неможливість висувати гасла анексії, тож, замість концепцій відродження Речі Посполитої згідно з кордонами до 1772 р., увиразнювали ідею союзу з поневоленими Росією «молодими» східно-європейськими народами й побудови федералістичного політичного організму у складі Польщі, Литви й земель Русі. Ці концепції розробляли історики Ф. Буяк, М. Хандельсман, О. Халецький та ін.

Натомість українські дослідники часто наголошують на тому, що ідею кресів слід трактувати як польський спосіб домінування, реструктуризації й набуття втраченої влади, «спосіб відновлення пам'яті про колишні володіння та символічне їх утвердження в

колективній польській пам'яті» [1]. Відтак поняття залишається гостро дискусійним у сучасному науковому дискурсі, тож кожен дослідник українсько-польської пограничної проблематики мусить визначитися щодо нього.

Висновки. Аналіз терміна «пограниччя» дає підстави стверджувати, що це універсальна категорія, яка відображає глибинні нашарування цивілізацій і культур. Її імперативом є «дифузія» кордонів та спільність територій різних народів і етносів. Мультикультурність гетерогенного пограничного простору, попри притаманну йому конфліктогенність, передбачає встановлення активних міжетнічних контактів, культурної інтерференції та, безперечно, взаємовигідного діалогу.

Література пограниччя постає своєрідним макротекстом, що має тематичні й генетичні зв'язки в діахронії та синхронії, причому з чітко виокремленим простором, і відображає особливості рубіжної спільноти, яка послуговується традиційними кодами з певним набором знаків, символів і поетичних традицій. Феномен літератури пограниччя безпосередньо залежить від світогляду його населення, з притаманними йому онтологією, ідентичністю, аксіологією. Художні тексти пограниччя, уподібнюючись культурному універсуму, створюються за моделями, усталеними протягом певного часу на рубіжному просторі. Такі твори є своєрідною сукупністю відповідних художньо-поетичних засобів, рефлексій часопростору, відмінних від патерної літератури, визначаються аксіологічними й імагологічними традиціями та стають кодами-символами спільноти пограничного регіону [12].

У найбільш загальному трактуванні пограниччя як категорія передбачає постійне перебування на межі – між державами, епохами, культурами. Одним із його варіантів є креси – українсько-польське пограниччя. Однак термін цей у сучасному науковому польському та українському дискурсах функціонує як маркований на противагу нейтральному «пограниччя». Багато українських дослідників сходяться на думці, що креси – термін значною мірою політичний, який відображає намагання польських ідеологів утвердити позиції власного національного домінування. З таким розумінням можна погодитися, проте, на наше переконання, у літературознавчих дослідженнях креси

мають розглядатися насамперед як явище культурно-мистецьке, художньо-естетичне, а не суспільно-політичне.

Аналізуючи механізми функціонування пограниччя в історичній пам'яті, художньому світі літературних творів, а також у колективній свідомості етносів, треба усвідомлювати, що бачення пограниччя загалом і кресів зокрема є продуктом як індивідуальної уяви та особистого досвіду й переживань дослідників, так і національних стереотипів і архетипів, здатних трансформуватися й модифікуватися в часі і просторі, тож кожне з їхніх визначень не може претендувати на вичерпність.

Наша розвідка не висвітлює усіх аспектів порушеної проблеми. Вона потребує подальшого глибокого й усебічного вивчення.

Література

1. Бердиховська Б. Україна. Люди і книжки [Електронний ресурс] / Б. Бердиховська. – К. : К.І.С., 2009. – 232 с. – Режим доступу : <http://www.twirpx.com/file/809185/>.
2. Кирчів Р. Етнокультурне пограниччя : контури предметного поля й методологічні засади його дослідження / Р. Кирчів // Народознавчі зошити. – 2009. – № 5 – 6. – С. 594 – 607.
3. Кочан В.М. Проблема границ и пограничья в социокультурных исследованиях конца XIX – XX вв. / В.М. Кочан // Вестник СевГТУ. Философия : сб. науч. тр. / Севастопольский национальный технический университет ; ред. М.С. Колесов. – Севастополь : Изд-во Севастоп. гос. техн. ун-та, 2008. – Вып. 86. – С. 70 – 73.
4. Кочан В.М. Типология пограничья / В.М. Кочан // Культура народов Причерноморья. – 2008. – № 124. – С. 165 – 168.
5. Лісовський В. Еволюція соціокультурного змісту політичної ідентичності [Електронний ресурс] / В. Лісовський. – Режим доступу : <http://www.politik.org.ua/vid/bookscontent.php3?b=24&c=611>.
6. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / укл. В. Яременко, О. Сліпушко. – К. : АКОНІТ, 2001. – Т. 3 : ОБЕ – РОБ. – 486 с.
7. Павлишин А. Студії над генезою польсько-українських конфліктів у ХХ столітті / А. Павлишин // «Ї» : незалежний культурологічний часопис. – Львів, 1997. – Ч. 10. – С. 114 – 135.
8. Польсько-український словник : в 2 т. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – Т. II. – Ч. II : О – Р. – 576 с.
9. Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1971. – Т. 2 : Г – Ж. – 552 с.
10. Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1973. – Т. 4 : І – М. – 840 с.

11. Словник української мови. – К. : Наукова думка, 1976. – Т. 7 : Поїхати – Приробляти. – 724 с.
12. Сухомлинов О.М. Етнокультурний дискурс у літературі польсько-українського пограниччя ХХ століття : монографія [Електронний ресурс] / О. Сухомлинов. – Донецьк : ЛАНДОН-ХХІ, 2012. – 376 с. – Режим доступу : <http://suchomlynov.pl/assets/files/publikacje/Monografia-doctor.pdf>.
13. Тлостанова М. Проблема мультикультуралізма и література США конца ХХ века / М. Тлостанова. – М. : ИМЛМРАН «Наследие», 2000. – 396 с.
14. Фець Ю. Маргінальність і літературне пограниччя / Ю. Фець // «Українська школа» в літературі та культурі українсько-польського пограниччя. – Т. 7. Київські полоністичні студії / за ред. Р. Радишевського. – К., 2006. – С. 140 – 153.
15. Шестакова К. Етнонаціональна ідентичність та її роль у сучасних етнічних процесах в Україні / К. Шестакова // Етнокультура у контексті світової історії : матеріали VI Міжнародного наукового семінару «Черезовські читання» (Чернівці, 20 березня 2004 р.). – Чернівці : Прут, 2004. – С. 208 – 215.
16. Babiński G. Pogranicze polsko-ukraińskie : etniczność, zróżnicowanie religijne, tożsamość / G. Babiński. – Kraków : NOMOS, 1997. – 280 s.
17. Beauvois D. Mit «kresów wschodnich», czyli jak mu położyć kres / D. Beauvois // Polskie mity polityczne XIX i XX w. Polska myśl polityczna XIX i XX w. / pod red. W. Wrzezińskiego. – Т. 9. – Wrocław, 1994. – S. 94 – 96.
18. Dąbrowska-Partyka M. Literatura pogranicza / M. Dąbrowska-Partyka // Pogranicze literatur. – Kraków, 2004. – S. 10 – 11.
19. Demski D. Pogranicze jako Patchwork. Refleksje z Białorusi / D. Demski // EP. – 2003. – Т. XLVII. – Z. 1 – 2. – S. 129 – 148.
20. Panas W. «O pograniczu etnicznym w badaniach literackich» : Wiedza o literaturze i edukacja / W. Panas // Księga referatów Zjazdu Polonistów. – Warszawa, 1996. – S. 605.
21. Parker B. Toward an Understanding of Borderland Processes / B. Parker // American Antiquity. – 2006. – Vol. 71. – № 1. – P. 41 – 45.
22. Trojan S. Koncepcje teoretyczne pogranicza na Ukrainie / S. Trojan // Pogranicze. Studia Społeczne. – Tom XIV. Numer specjalny. Polske granice i pogranicza : nowe problemy i interpretacje / pod red. H. Bojar, D. Wojakowskiego i A. Sadowskiego. – Białystok : Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, 2008. – S. 50 – 57.
23. Uliasz S. O kategorii pogranicza kultur / S. Uliasz // Pogranicze kultur / pod red. C. Kłaka. – Rzeszów, 1997. – 270 s.

Айзенбарт Любомира. Культурний синкретизм термінів «Пограничье» и «Кресь»: літературний аспект. В статті раскрыто поняття «пограничья» як культурного феномена, отражена історія його изучения. Установлено, що пограничье – это универсальная категория, отражающая наслоения цивилизаций и культур. Осуществлен

анализ функционирования термина «кресы», определены его отличия от понятия «пограничье».

Ключевые слова: граница, кресы, пограничье, украинско-польское пограничье.

Ayzenbart Lyubomyra. Cultural syncretism of concepts «Borderland» and «Kresy»: literary criticism aspect. The concept of «borderland» as a cultural phenomenon as well as its etymology have been considered in the article. It has been determined that the term «borderland» is a universal category which represents layers of civilizations and cultures. The analysis of the concept «kresy» functioning has been made and the divergencies between this concept and the concept of «borderland» have been defined.

Key words: border, kres, borderland, Ukrainian-Polish Borderland.